

Den første generasjon av kirker i Norge

Av Håkon Christie

Den siste mannsalders kirkearkeologi har på mange måter gitt oss et nytt syn på kirkens eldste historie i våre land. Vi som har opplevet denne fasen i den kirkearkeologiske virksomhet, har selvsagt vært opp-tatt av disse nye perspektiver. Vi har forsøkt å finne spor som kunne fortelle mer om disse forhold, etter-hvert som vår innsikt har øket, men jeg tror ikke vi kan si at vi har fulgt en faglig plan når det gjelder å velge ut de monumenter som er blitt undersøkt. Det skyldes at kirkearkeologiske arbeider for en stor del foregår i forbindelse med at det blir gjennomført repara-sjons- eller restaureringsarbeider i en kirke, og der-for vil kirkens tekniske tilstand og behov for repara-sjon komme til å avgjøre hvilke monumenter som blir undersøkt. Undertiden blir det vel sagt med et skjevt smil at det er postkassen som bestemmer kirkearkeo-logiens arbeidsplan.

Det eksisterer altså en spenning mellom den ar-beidsplan som vi følger og som er bestemt ut fra hen-synet til den tekniske sikring av våre kirker, og på den annen side det vi kunne kalle en faglig bestemt forsk-ningsplan. Når vi så vet at kirkearkeologien i våre land er lagt i hendene på de institusjoner som dessu-ten har ansvaret for at de gamle kirker blir tatt vare på, kan en få en mistanke om at kirkearkeologien har fått en altfor bundet stilling. Ville det ikke være rikti-gere å legge den arkeologiske utforskning av våre kir-

ker til de universiteter og forskningsinstitusjoner som driver fri forskning?

Personlig tror jeg ikke vi kan administrere oss bort fra våre forpliktelser til såvel å verne våre gamle kirker som til å hente ut av dem det fond av historiske opp-lysninger som de sitter inne med, og da kan det være nyttig at det eksisterer en institusjonalisert kobling mellom verneinstans og forskningsinstans.

Etter mitt skjønn består ikke problemet i å velge ut det rette monument for undersøkelse. Vi som arbeider i det arkeologiske felt, bør vel erkjenne at arkeologi er lotteri. Vi vet ikke på forhånd hva et monument inneholder, men derimot vet vi at det for en stor del avhen-ger av oss selv hva vi er i stand til å finne ut om vedkommende monument. De svar vi får, er avhengi-ge av de spørsmål vi stiller, og det forhold at vi ofte er de siste som har anledning til å stille spørsmålene, gir sin spesielle patos til vårt arbeide. Vi spør på vegne av menneskeheten og må forme våre spørsmål slik at nå-tid og fremtid får alle de svar som materialet kan avgi, innen vi graver det vekk. Den virkelig store og kreven-de oppgave, som vi som arbeider med kirkearkeologi må samle våre krefter om å løse, er derfor, etter mitt skjønn, å planlegge og gjennomføre våre undersøkel-ser under dette perspektiv.

Jeg vil i det følgende forsøke å gi et riss av hva kirkearkeologien i Norge har gitt av opplysninger om

kirkebyggingen i den første kristne tid. Men først vil jeg gjøre rede for hva vi har bevart av kirke-arkeologiske feltobjekter. Det kan gi noe av bakgrunnen for kirke-arkeologien i Norge og vise noen av de oppgaver vi må løse, dersom vi skal kunne forvalte de arkeologiske feltobjekter på en forsvarlig måte.

I Norge har vi hatt ca 1250 sogn i middelalderen og et tilsvarende antall sognekirker. Dessuten har det eksistert et ukjent antall privatkirker og institusjonskirker og kirker med annen rang enn sognekirker. De fleste kirker i Norge ble bygget av tre i middelalderen. Av stenkirker fra middelalderen kjenner vi idag ikke mer enn ca 275, av disse står ca 200 og er fremdeles i bruk.

De øvrige kirker må ha vært av tre, og langt de fleste av dem må ha vært stavkirker. Laftede tømmerkirker har forekommet i norsk middelalder, men færre enn dem man har kjennskap til på svensk område. De kjente norske laftekirker fra middelalderen kan telles på én hånds fingre og later til å tilhøre middelalderens senere århundre. Vi må altså regne med at i høymiddelalderen, da de ca. 275 stenkirker var bygget, var de øvrige fire femtedeler av våre kirker bygget som stavkirker. Det må ha eksistert mer enn 1000 av dem. I dag er det ikke mer enn 30 som står tilbake, de fleste med tilbygg fra senere århundre.

Vi må altså regne med at det i dag finnes mer enn 1000 steder hvor det tidligere har stått en stavkirke. Mange av disse stavkirketuftene befinner seg under nyere trekirker, som ble reist til erstatning for de revne stavkirker. I mange tilfeller er imidlertid den nye kirken blitt reist på et annet sted, slik at stavkirketuften er blitt liggende frilagt og ubeskyttet (fig. 1). Dette fenomen er velkjent i Nord-Norge, hvor fiskeriene har ført til at bosetningen har vært mer fleksibel enn i de rene jordbruksbygder. Men også i Syd-Norge kjenner

vi mange nedlagte kirkesteder. Ialt ser det ut til at det eksisterer omkring 500 frittliggende kirketufter i Norge. Undertiden kan vi her se rester av grunnmuren, og utgravninger i enkelte av tuftene har gitt oss spor etter den nedrevne kirken. Kirketuftene må betraktes som viktige arkeologiske områder og leverandører av opplysninger om våre eldre kirker.

Dessuten står mange av de nåværende kirker på gammel kirkegrunn. Dersom vi ikke har sikre opplysninger om det motsatte, må vi regne med at alle stående kirker kan stå på gammel kirkegrunn. Sammen

Fig. 1. Gol stavkirke i Hallingdal ble flyttet til Norsk Folkemuseum ved Oslo i 1880-årene. Kirketuften ligger tilbake med grunnmurene for stavkirken under åpen himmel. I kirkegårdsmuren står det stolpebårede portoverbygget tilbake.

med de ca. 500 frittliggende kirketufter, utgjør de vår kapital av kirkearkeologiske feltobjekter.

I vår lov om kulturminner heter det at såvel bygninger fra middelalderen som rester av slike er fredet. Det samme gjelder kirketufter og graver fra middelalderen. Riksantikvaren er satt til å håndheve loven, og vi har full ryggdekning når vi praktiserer at ethvert gravearbeide i gammel kirkegrunn skal utføres som arkeologisk utgravning. Den kirkearkeologi som befinner seg under stående kirker er det forholdsvis enkelt å holde sin vernende hånd over, for ethvert arbeide som skal utføres i en kirke eldre enn 90 år skal først forelegges Riksantikvaren. Vi kan vel med en viss tilfredshet si at i løpet av de siste 25 år er det blitt innarbeidet praksis at gammel kirkegrunn under stående kirker blir behandlet som arkeologisk felt.

Vanskeligere er det å verne de frittliggende kirketufter. I mange tilfeller ligger de på privat grunn, og selv om eiren som regel kjenner til tuften, vil han som oftest ikke være klar over at den er fredet. Det er derfor nødvendig å registrere kirketuftene og gjøre det kjent for eier og lokale myndigheter at tuftene er fredet og hva det innebærer. Dette arbeidet er igang. En del av tuftene er registrert og kartfestet, og vi regner med at vi snart kan iverksette fredning.

Denne oversikt over det jeg har kalt kirkearkeologiske feltobjekter kan gi inntrykk av at vi har nok å ta av. Men det viser seg at materialet er betydelig redusert gjennom århundrene. Vi vet alle at grunnen under kirkegulvene aldeles ikke har fått ligge i ro. Frem til 1804 har skikken med å gravlegge under kirkegulvene ødelagt meget av gammel kirkegrunn. Senere har isolering av gulv ført til at kulturlagene er skrapet vekk under mange kirker.

Når det gjelder de frittliggende kirketufter er forholdene ikke bedre. Mange er blitt ødelagt ved jorddyrk-

ning, husbygging, veianlegg og lignende. Selv om vi ikke har full oversikt over bestanden av kirketufter og deres tilstand, er vi klar over at det er forholdsvis få hvor vi kan vente at det er meget å finne. Når vi så vet at kirketuftene kan skaffe opplysninger om forhold som de skrevne kilder ikke nevner, blir det viktig å ta vare på dem og undersøke dem på beste måte.

I løpet av de siste 25 år er det gjennomført ca 30 arkeologiske utgravninger dels under stående kirker og dels i frittliggende kirketufter. Jeg skal til slutt si noe om hva disse undersøkelser har gitt av opplysninger om den tidligste kirkebygging i Norge i det vi kan kalle misjonstiden, som stort sett vil si 1000-årene. Undertiden finner vi bare en samling orienterte graver, som forteller at kirken har stått et sted i nærheten. Selve kirkebygget røper seg som regel ved stolpehull, og i 9 tilfeller har vi funnet såvidt mange stolpehull at kirkens planform har latt seg fastlegge. Det gjelder i Urnes, Kinsarvik, Mariakirken i Oslo (fig. 2), Kaupanger 1 og 2, Mære, Lom, Høre og Ringeby.

Alle disse kirker har hatt vegger med et konstruktivt skjelett av kraftige stolper som har hvilt i hull i bakken. I Urnes kan vi skjelne mellom to ulike konstruksjonsmåter, idet langveggene i skipet har jordgravne stolper, mens gavlveggene og koret synes å ha hatt sine veggplanker satt ned i stenforede riller i bakken. I Kaupanger 2 har skipets vegger hatt regulære jordgravne stolper, men i koret er det ikke funnet stolpehull. Her er det derimot påvist stenrader som kan tyde på at veggplankene har hvilt på gjennomgående sviller som har ligget på stenrader.

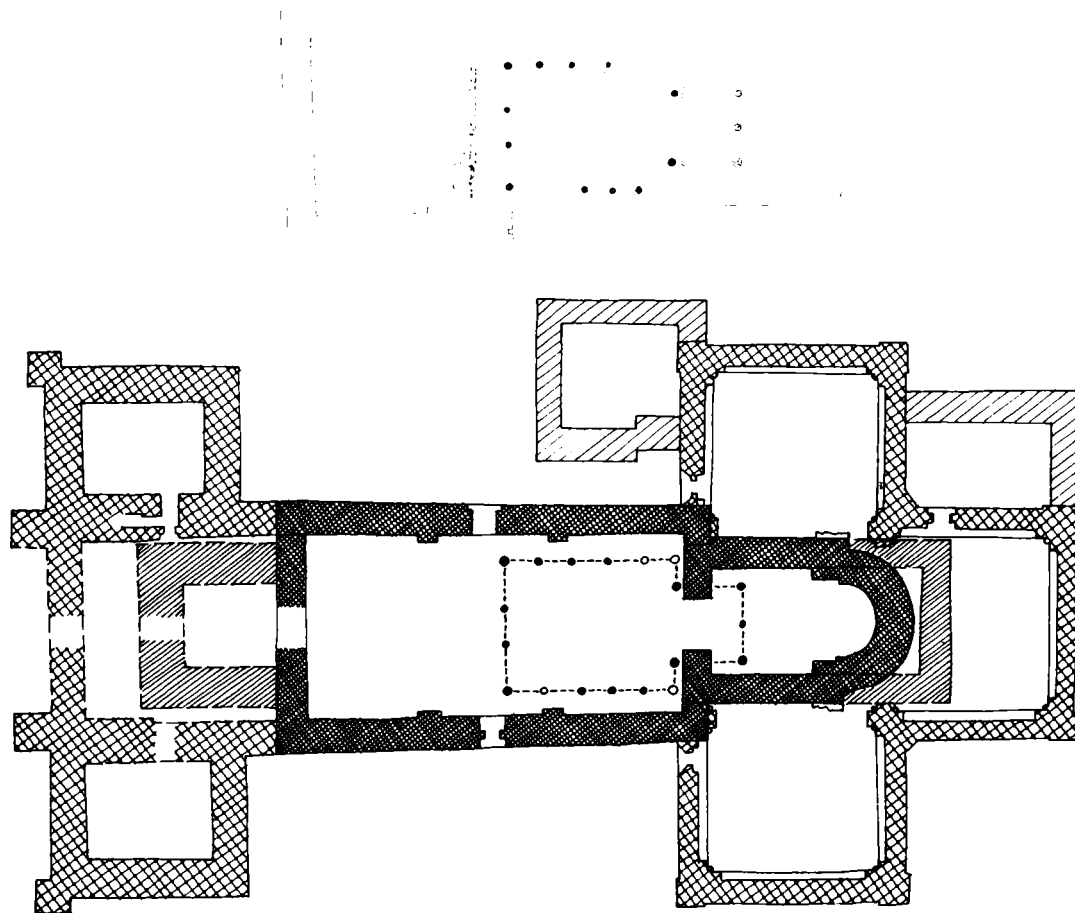
Sett mot bakgrunn av det temmelig nyanserte bilde som arkeologien har gitt oss av tidlige trekirker i Europa, er det norske materialet ganske homogent, både når det gjelder planform og byggemåte. Dette er påfallende, når vi tar i betraktning at de 9 kirker vi nå

kjenner noe til ligger i forskjellige deler av landet og har hatt ulik rang.

Urnes kirke i Sogn må vi anta er reist som privatkirke for bonden på gården, og det samme må vi tro er tilfelle med Høre kirke i Valdres. Kinsarvik i Hardanger og Lom og Ringebu i Gudbrandsdalen synes å ha vært gamle bygdesentra, og kirkene der må oppfattes som sognkirker. Kaupanger i Sogn var markeds plass i

middelalderen, og kirken har vel hatt spesiell status i den forbindelse. Mære var det gamle kultursentrum for Trøndelag, og kirken må være bygget på det gamle helligsted som hovedkirke for distriktet. Mariakirken i

Fig. 2. Ruinene av Mariakirken i Oslo ligger innenfor jernbanens område og har vært truet av utbyggingsplaner. En utgraving og konservering ble gjennomført 1961-63, og det ble da påvist spor etter en eldre trekirke som går tilbake til Harald Hardrådes byanlegg fra 1000-årene.

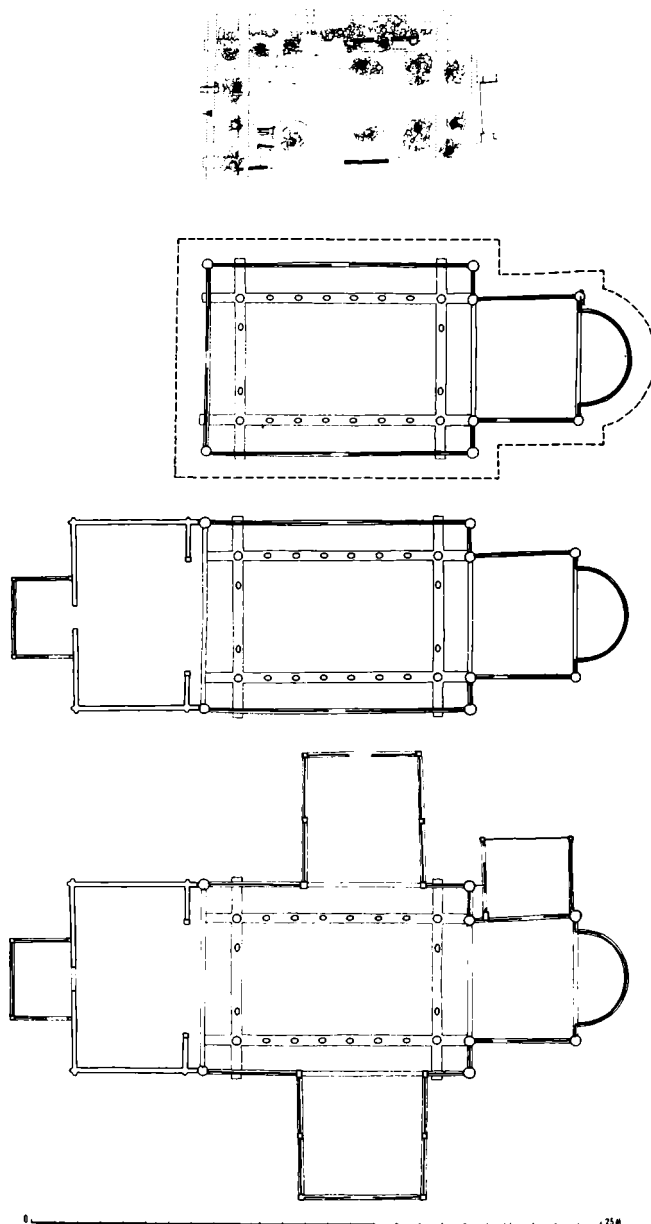

Oslo var kongsgårdens kirke og har vel dessuten fun-
gert som bispekirke før bispem seg reist sin domkirke i
byen.

I konstruktiv henseende har tre av kirkene en sære-
genhet: Innenfor skipets vegger har Urnes, Lom og
Ringebu spor etter jordgravne stolper som må ha stått
fritt inne i skipet. I Norge, hvor det eksisterer ulike
varianter av Borgund stavkirkes type med indre reis-
ning som bærer det hevede midtrom, må disse 1000-
årenes kirker med indre stolper reise spørsmålet om vi
her står overfor forløperne for stavkirkene av Bor-
gunds type. I Urnes og Ringebu danner de 4 indre
stolpene i skipet hjørne i et rektangel som er symme-
trisk både om lengdeaksen og tverraksen. Stolpene
kan ha båret et midtrom som har hevet seg over ski-
pets sadeltak. I Lom kirke (fig. 3), som er lenger enn
de to andre, utgjøres den indre reisning av tre par
jordgravne stolper. Stolpeparene har ulike indre av-
stand og har altså ikke delt et eventuelt hevet midtrom
i jevnstore fag, slik tilfellet er i Borgundkirken. Der-
som de tre 1000-talls-kirkene har vært forløpere for
Borgund-typenes stavkirker, må vi derfor regne med
at det har funnet sted en betydelig konstruktiv og arki-
tektisk bearbeidelsesprosess.

Et viktig ledd i utviklingen av stavkirkene er intro-
duksjonen av den gjennomgående svill som løfter byg-
get opp av bakken og gir den en fast sammenbundet
bunnramme. Sammen med hjørnestavnene og stav-
legjene danner svillene faste vegggrammer og gjør stav-
kirkene til rene rammebygg. Kirkene av Borgund-ty-

Fig. 3. I Lom stavkirke i Gudbrandsdal ble det gjennomført utgravninger i
1973 i forbindelse med en reparasjon av gulv og grunnkonstruksjoner. Det ble
da påvist spor etter en eldre trekirke som har hatt tre par frittstående stolper i
skipet. Denne kirken ble avløst av den nåværende, som ble utvidet to ganger i
1600-årene.

pen har en mer komplisert romform enn de vanlige, enkle stavkirker, og i alle Borgund-typenes kirker opptrer en sinnrik bunnramme med grunnstokker som både bærer den indre reisnings staver og omgangens sviller. Når denne kirketypen er blitt så levedyktig, skyldes det nok først og fremst bunnrammen, men konstruksjonssystem og detaljutforming gjør sitt til at den har gitt oss noen av middelalderens arkitektoniske mesterverk. Arkeologiske utgravninger i gammel kirkegrunn og bygningshistoriske undersøkelser i stående stavkirker har vist oss stadier i den utviklingsprosess som har foregått fra misjonstidens jordgravne stolpekirker til 1100-årenes levedyktige stavkirker.

Apendiks

Oversikt over jordgravne kirker i Norge, påvist ved arkeologiske utgravninger:

1. Urnes stavkirke, Sogn og Fjordane, oppført i annen halvdel av 1100-årene, eies nå av Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Utgravninger gjennomført 1956-57, da spor etter eldre trekirke ble påvist. Publisert i Fortidsminnesmerkeforeningens årbok 1958: Håkon Christie, »Urnes stavkirkes forløper«.

Utgravningsresultater: Foruten stolpehull og andre nedgravninger som har opptatt jordgravne bygningsledd ble det funnet graver, og gravenes posisjon i forhold til bygningssporene tyder på at disse skriver seg fra en kirke med skip og smalere kor. Langveggene i skipet angis av 5 par stolpehull. I enkelte av dem er det bevart rester av en stenskonning som har omgitt stolpefoten. Tverrveggene i skipet og koret markeres av enkelte smalere nedgravninger. I enkelte av dem er

det bevart kantsatte heller, som danner en ca. 12 cm bred spalte, hvor jordgravne planker kan ha stått. Korets østhjørner markeres av stolpehull. Grunnflaten av koret har vært ca 3×3 m, mens skipet har vært ca 5 m bredt og ca 6,5 m langt. I skipet er det 4 stolpehull som markerer hjørnene i et kvadrat ca 3×3 m midt i rommet. De 4 frittstående stolpene kan ha båret et hevet tak over midtrommet. Utenfor sporene etter skipets vestvegg er det stolpehull som kan ha inngått i en svalgang. Det er mulig at de påviste spor kan skrive seg fra to eldre kirkebygg og at stolpehullene i vest har tilhørt vestveggen i den yngste av disse. Ved utgravningen ble det funnet to mynter fra Harald Hardrådes regjeringstid (1046-1066) hvilket tyder på at det sto kirke her på den tid.

2. Kinsarvik kirke, Hardanger, stenkirke oppført i to etapper, skipet i annen del av 1100-årene og koret i første halvdel av 1200-årene. Kirken er i bruk som menighetskirke. I forbindelse med en omfattende restaurering ble det foretatt arkeologiske utgravninger i skip og kor 1960, da spor etter eldre trekirke ble påvist. Publisert i Fortidsminnesmerkeforeningens årbok 1961: Håkon Christie, »Kinsarvik kirke«.

Utgravningsresultater: Den trebygning som det er funnet spor etter i stenkirkens skip er omgitt av graver som er eldre enn stenkirken og som taler for at den eldre trebygningen også har vært en kirke. Det er bare funnet spor etter skipet, som har vært ca $5,6 \times 8$ m langt. Der man skulle vente å finne koret, har senere graver fjernet eventuelle spor. Skipets langvegger angis av 5 stolpehull, mens 4 stolpehull markerer vestveggen. I de 70-80 cm dype stolpehullene står tildels betydelige rester av stolpenes fotender, som har tverrmål 40-50 cm. Stolpeføttene har vært omgitt av sten-

pakninger. På bunnen av stolpehull ble funnet to mynter fra Harald Hardrådes regjeringstid (1046-66) hvilket tyder på at kirken er bygget en gang i annen halvdel av 1000-årene.

3. Mariakirken, stenkirke i Oslos middelalderske kongsgård, bygget omkring 1100, ombygget og utvidet flere ganger, siste gang ca 1300, da den fikk korsformet koranlegg og vestfront med to tårn. Kirken og resten av kongsgården ble revet i løpet av 1500-årene, og hele området ble planert. Ved arkeologiske utgravninger av kirkeruinen 1961-62 ble spor av en eldre trekirke påvist. Publisert i St. Hallvard 1966: Håkon Christie, »Haralds Oslo«.

Utgravningsresultater: Veggene i trekirken er markert av stolper med ca 40 cm tverrmål i fotenden som er satt ca 1 m ned i bakken. Hver av skipets langvegger har hatt 6 stolper, tverrveggene i skipet har hatt 4 og korets tverrvegg tre stolper. Skipet har vært ca 7,5 m bredt og ca 10 m langt, koret ca 4×4 m. Stolpene i skipets langvegger er blitt satt ned i sammenhengende grøfter som er blitt fylt med jord, mens de øvrige stolper har stått i individuelle hull. Utenfor skipets vestgavl ble påvist spor etter en svill som kan ha tilhørt en svalgang. Trekirken er antagelig reist i forbindelse med at Harald Hardråde grunnla Oslo og anla kongsgård her omkring 1050.

4. Kaupanger stavkirke, Sogn og Fjordane, oppført i de siste årtier av 1100-årene, tjener fremdeles som bygdens menighetskirke. Utgravninger gjennomført 1964, da det ble påvist spor etter to eldre kirker, Publisert i »The stave churches og Kaupanger«, Kristian Bjerknes og Hans-Emil Lidén, Oslo 1975.

Utgravningsresultater: Før tomten er blitt bebygget har det vært kristen gravplass her, hvilket tyder på at de to bygg som har avløst hverandre før den nåværende kirke ble bygget også har vært kirker. Av den eldste er det bevart 6 stolpehull som markerer et firkantet rom ca $4,2 \times 5,5$ m. Dette kan ha utgjort skipet. Der koret skulle ha ligget, har et senere gravkammer fjernet eventuelle spor. Den yngre kirken har hatt et noe større skip, ca $5,2 \times 8,3$ m, konstruert som det eldre med hjørnestaver og én mellomstav i hver langvegg. Koret har derimot ikke hatt jordgravne veggstolper, men sviller som har hvilt på stenrader; det har vært ca 2,5 m bredt og 3-3,5 m langt. Sikre dateringer av de to kirker kjennes ikke, men den siste er gått til grunne ved brann, antagelig i forbindelse med kong Sverres straffeaksjon 1183.

5. Mære kirke, Trøndelag, stenkirke fra siste fjerdedel av 1100-årene. Kirken er i bruk som menighetskirke. Ved arkeologiske utgravninger som ble gjennomført i forbindelse med restaureringsarbeider 1966-67 ble det påvist spor etter en eldre trekirke. Publisert i Norwegian Archaeological Review, 1969, vol 2, Hans-Emil Lidén: »From Pagan Sanctuary to Christian Church, The Excavation of Mære Church in Trøndelag«.

Utgravningsresultater: Den trebygning det er funnet rester av innenfor den nåværende stenkirkes skip ligger omgitt av graver som er eldre enn stenkirken og tyder på at trebygningen også har vært en kirke. Skipet har vært ca. 6,5 m bredt og ca 10,5 m langt og koret ca $3,5 \times 3,5$ m. Veggene markeres av stolpehull som for en stor del har bevart stensking for stolpene fotender. Hver av skipets langvegger har hatt 5 stolper. Forhold ved den stående stenkirken tyder på at den er påbegynt mens trekirken sto og at denne

altså må være revet i siste del av 1100-årene. Før trekirken ble reist har det også stått byggverk på tomten, og gjenstandsfunn kan tyde på at dette har hatt sammenheng med det førkristne kultanlegg som etter sagetekster skal ha stått på Mære til et par tiår inn i 1000-årene.

6. Lom stavkirke, Gudbrandsdal, oppført i siste fjerdedel av 1100-årene, senere utvidet i flere tempi til korskirke, fungerer fremdeles som menighetskirke. Arkeologiske utgravninger ble gjennomført i forbindelse med omlegging av kirkens gulv 1973. Det ble da påvist spor etter en eldre trekirke. Publisert i Fortidsminnesmerkeforeningens årbok 1978. Håkon Christie: »Lom stavkirke forteller«.

Utgravningsresultater: Ved utgravningene ble det påvist graver som er eldre enn både den nåværende kirke og den eldre trebygning og tyder på at den også har vært kirke. Av den er det bare bevart spor etter skipet. Der man skulle vente å finne koret er et nyere gravkammer, som kan ha fjernet eventuelle spor. Det ca 5,2 m brede og ca 9,5 m lange skipet har langveggene markert av 8 stolper, som har stått i ca 80 cm dype stenfylte grøfter med omhyggelig murte stensko rundt stolpeføttene. På bunnen av hver grøft ligger en kraftig bjelke som stolpene har hvilt på. Øst- og vestveg-

gen i skipet har to mellomstaver mellom hjørnestavene. Inne i skipet har tre par stolper stått i stenskodde stolpehull. Det er uklart om de har støttet taket eller båret et hevet tak over midtrommet. Myntfunn kan tyde på at den jordgravne trekirken er bygget en gang i annen del av 1000-årene.

7. Høre (Hurum) stavkirke, Valdres, oppført siste fjerdedel av 1100-årene, utvidet i 1820-årene, tjener fremdeles som menighetskirke. I forbindelse med en reparasjon av kirken 1979 ble det gjennomført arkeologiske utgravninger under kirkens gulv, og her ble det påvist spor etter en eldre kirke. Publisert i Vern og Virke 1979, Årsberetning for Riksantikvaren, Jørgen Jensenius: »Sikring av en stavkirke«.

Utgravningsresultater: Den eldre bygning har vært omgitt av graver og har nok derfor vært en kirke. Veggfluktene markeres av stolpehull som er ca 50 cm dype. Stolpen har stått på en flat sten og vært holdt på plass av en stenskonning. Det lille kirkerommet har hatt tilnærmet kvadratisk grunnflate, ca $3,6 \times 3,6$ m, med et ca 2 m bredt utbygg mot øst. Stolpehull diagonalt utenfor bygningens hjørner kan ha tilhørt en svalgang. En mynt fra slutten av 1000-årene funnet på bunnen av det ene stolpehullet kan datere kirken til tiden omkring 1100.